

Список літератури:

1. *Грушевский М. С.* Украинцы//Формы национального движения в современных государствах. СПб., 1910. 2. *Левицький М.* Західна Україна (короткий економічно-політичний огляд). Х., 1928. 3. *Магочий П.* Українське національне відродження: Нова аналітична структура//Укр. іст. журн. 1991. № 3. 4. *Грушевский М.* Украинский Пьемонт//Укр. вестник. 1906. № 2. 5. *Лозинський М.* Обопільні стосунки між Великою Україною й Галичиною в історії розвитку української політичної думки XIX-XX вв. //Україна. 1928. Кн. 2. 6. *Вікул С.* П'ємонт Української контрреволюції//Більшовик України. 1927. № 1.

Надійшла до редколегії 02. 10. 95 р.

*І. А. Логвиненко, канд. іст. наук,
О. А. Гавриленко, канд. іст. наук*

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА ТА ІДЕЯ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ (БЕРЕЗЕНЬ-ЖОВТЕНЬ 1917 Р.)

В історії України відбувалося чимало подій, зміст та значення яких, на жаль, залишаються ще не до кінця з'ясованими не лише для широких кіл громадян, що цікавляться історією, але й для більшості фахівців. Особливо це стосується періоду революції та наступного радянського періоду, де ціла низка питань не знайшла об'єктивного висвітлення та глибокого наукового аналізу. До таких питань належить діяльність Української Центральної Ради (УЦР).

В історичній літературі зустрічаються різні дати формування Української Центральної Ради. На підставі спогадів членів УЦР Б. Маргоса та С. Чикаленка, а також матеріалів періодичних видань того часу можна визначити точну дату її організації - це 7 березня 1917 р. [12, с. 99; 14, с. 10-11; 19 березня, 19 березня].

Після Лютневої революції український рух вимагав створення певного осередку, що об'єднав би всі українські сили. З метою утворення такого осередку члени Ради "Товариства Українських Поступовців", які щочетверга збиралися на квартирі у Є. Чикаленка, за пропозицією М. Синицького та В. Короліва перенесли свої наради до клубу "Родина". Це було зроблено, як зазначав С. Чикаленко, для того, щоб "раз-у-раз було відомо громадянству, про що вона міркує і що вирішує", бо ТУП являв собою після революції "одинокую всеукраїнську організацію" і повинен був стати керівником українського руху. 4 березня відбулося

засідання Ради ТУПу, на якому було намічено план культурно-просвітньої діяльності.

Але не всі погоджувалися визнати зверхність над собою ТУПівської Ради. На друге ж засідання з'явилися представники українських соціал-демократичних організацій І. Стешенко та Дм. Антонович, а від кооператорів - О. Степаненко. "Вони рішуче заявили, - згадував пізніше С. Чикаленко, - що вважають свої організації рівноправними з ТУПівською і вимагають, щоб в Раду увійшло від кожної їхньої організації по стільки ж делегатів, скільки є членів ТУПівської Ради"[14, с. 10]. Незважаючи на доводи, що Тупівська Рада є лише виконавчим органом безпартійної організації, що має свої громади майже по всіх містах України, куди входять і окремі соціалісти, І. Стешенко, Д. Антонович та О. Степаненко наполягали на тому, що вони також делегати від всеукраїнських соціалістичних організацій, і якщо не згодяться прийняти їх, то вони заснують свою окрему Раду. Представники пішли на нараду до Педагогічного музею. "Щоб не розривати сил і не витворювати двох центрів, - свідчив Чикаленко, - ми вирішили з'єднатися з тими делегатами від соціалістичних організацій, і таким чином постала Центральна Рада" [14, с. 11]. Б. Мартос підкреслював, що "днем організації Центральної Ради слід вважати 7 березня ст. ст., коли зібралися представники різних українських організацій і коли було засновано Центральну Раду й обрано її президію..." [12, с. 99]. Головою УЦР заочно обрали М. С. Грушевського, який мав приїхати із заслання, з Москви. Заступником голови став В. П. Науменко [8, с. 95].

В організації Ради спостерігається елемент стихійності, викликаний могутнім національним піднесенням в Україні після Лютневої революції. Цим і пояснюється, як зазначав один із лідерів українських есерів, Генеральний писар УЦР П. Христюк, те, що "якогось певного, задалегідь виробленого плану діяльності Центральна Рада на початку свого існування не мала. Так само не був установлений і склад..." [13, с. 15]. Значною мірою під впливом М. С. Грушевського, який тільки 14 березня прибув до Києва, визначилася мета цього органу - здійснення вимоги "широкої автономії України у складі Російської федеративної республіки" [3, с. 150]. Надання Україні статуту національно-територіальної автономії, вважав М. Грушевський, зніме гостроту національних суперечностей у краї, що сприятиме швидкому економічному та політичному його розвитку [4, с. 127-128]. Цю вимогу підтримала біль-

шість в УЦР. Разом з тим Голова Центральної Ради розумів, що необережна, ухильна політика Тимчасового уряду по відношенню до України може швидко змінити ситуацію у краї. Він писав: "Прапор самостійності стоїть згорнений. Але чи не розгорнеться він з хвилиєю, коли все-російські централісти захотіли б вирвати з наших рук стяг широкої української автономії в федеративній демократичній Російській республіці?" [6, с. 24].

14-15 березня у Києві відбувся український кооперативний з'їзд, у роботі якого лідери УЦР взяли найактивнішу участь. Почесним головою було обрано М. Грушевського, головою - Х. Барановського, секретарем - П. Христюка. Найголовніше значення з'їзду, як зазначав М. Грушевський, полягало в тому, що у прийнятих ним резолюціях вперше пролунав з громадської трибуни тогочасний український політичний постулат - "Російська федеративна республіка з національно-територіальною автономією України" [7, с. 137].

Оцінюючи цей початковий період діяльності Ради, слід зазначити, що сфера її впливу реально була обмежена одним містом - Києвом. Це бачили і розуміли її керівники, тому в кулуарах Педагогічного музею, який став офіційною резиденцією УЦР, жваво розглядалися питання про можливість розширення соціальної та політичної бази руху, розробку принципів об'єднання неоднорідних політичних і громадських сил в єдину національно-територіальну організацію, формування її виборного органу.

З метою уникнути необмеженого і неорганізованого поповнення Центральної Ради представниками різних політичних партій, груп та громадських організацій, а також отримати "офіційне" її визнання як органу верховної влади в Україні керівники УЦР підготували і провели 6-8 квітня Український національний конгрес. У його роботі взяли участь більше тисячі делегатів від великих українських колоній в Росії, від українців-моряків і військових, від різноманітних політичних, економічних та культурних організацій [8, с. 107]. У своїх рішеннях конгрес висловив підтримку Тимчасовому уряду та визначив головні завдання: домагатися національно-територіальної автономії України у складі федеративної демократичної Росії; забезпечення прав національних меншостей, що проживають в Україні; негайно організувати місцеві органи влади, до яких входили б представники різних національних і соціальних груп населення України [19, 1917, 8, 9 квіт.]. Наприкінці роботи

конгресу були проведені вибори до Центральної Ради. Головою став М. С. Грушевський, а його заступниками - В. К. Винниченко і С. О. Єфремов [19, 1917, 11 квіт.]. Оцінюючи значення конгресу, В. Винниченко писав, що він "... став першим підготовчим етапом у творенню як ідеї української держави, так і в частковому переведенню її в життя. А саме: Конгрес, як повновласний орган національної волі, офіційно передав усю свою повноважність вибраному з себе органу: новій Центральній Раді. З цього моменту Центральна Рада ставала, дійсно, представницьким, законним... органом усієї української демократії" [1, с. 93-94].

Таким чином, з'їзд об'єднав на національній основі в єдиний блок усі українські політичні партії, групи та громадські організації. Принципові розходження між ними з економічних та соціальних питань відійшли на певний час на другий план.

Авторитет та вплив УЦР серед трудящих України зростали, але належним чином організувати свою роботу вона не могла. Не вистачало досвідчених державних діячів. У Раді, де більшість становила молодь віком до 25 років, несподівано виникла криза "батьків і дітей". Особливо гостро це виявилось під час визначення складу делегації, яка повинна була виїхати до Петрограда для переговорів з Тимчасовим урядом. Найбільш авторитетні члени УЦР Д. Антонович і Ф. Крижанівський відмовилися їхати, бо, за словами М. Грушевського, "не бажали компрометувати себе з хлопчиками". З відновленням випуску газети "Нова Рада" на редакційну роботу до неї перейшли С. Єфремов і А. Ніковський. Несподівано для багатьох покинув Київ та виїхав до свого маєтку на Херсонщину Є. Чикаленко. З різних обставин відійшли від активної роботи в Раді В. Науменко, В. Прокопович, М. Шаповал [7, с. 108-109]. Українські есери та соціал-демократи, що складали більшість в УЦР, провівши у квітні свої партійні форуми (3-5 квітня — конференція УСДРП і 4-5 квітня — установчий з'їзд УПСР), були зайняті внутрішньопартійною організаційною роботою і тому в цей час не брали безпосередньої участі у діяльності УЦР. Таким чином, Рада переживала в ці дні свою першу кризу - кризу "зверху", викликану відсутністю організаційної єдності.

До середини травня все ж вдалося сформувати делегацію для переговорів у Петрограді на чолі з В. Винниченком. У політичному житті Центральної Ради почався новий етап, який характеризувався активними контактами з Тимчасовим урядом, спробами домогтися від

нього згоди на автономний статус України. Боючись втратити свій вплив на розвинений в економічному відношенні регіон Російської імперії, побоючись розпаду Румунського та Південно-Західного фронтів, а також вважаючи, що автономія України створить небажаний прецедент для інших "національних окраїн", Тимчасовий уряд такої згоди не дав, а лише призначив спеціальну комісію, де розмови зводились до того, що слід розуміти під автономією України [1, с. 156-170]. Таке неприхильне ставлення до українських домагань було обумовлене позицією, яку займали у складі Тимчасового уряду представники кадетів-централістів [5, с. 18]. Розуміючи марність подальших переговорів, делегація УЦР покинула Петроград і повернулася до Києва.

19 травня, в той час, коли у Петрограді йшли переговори, повертаючись з фронту, до Києва завітав О. Ф. Керенський. Увечері того ж дня відбулася зустріч міністра Тимчасового уряду з керівниками Центральної Ради. Основним питанням, що розглядалося, було питання про автономію України. Ця зустріч є показовою, бо ті "аргументи", які наводив О. Ф. Керенський у відповідь на запитання членів Комітету Центральної Ради, а також атмосфера і тон її, були типовими для всієї загальноросійської демократії, коли йшла мова про українські домагання. Що стосується М. Грушевського та інших членів Ради, присутніх на цій зустрічі, то було цілком очевидно, що проблему автономії України вони намагалися вирішити парламентським, еволюційним шляхом, не пориваючи відносин з Тимчасовим урядом, бо прагнули уникнути будь-яких соціальних потрясінь.

Ось дещо скорочений стенографічний запис цієї зустрічі, який зберігається у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України і публікується вперше:

"... Керенський: Моя просьба к вам быть мудрыми и спокойными. Меня нельзя заподозрить в чем-нибудь шовинистическом.

Голоси: Як і нас.

Керенський: Но я сейчас совершенно не в состоянии сказать что-либо вам в ответ на поставленные вами вопросы... Я не знаю, в каком смысле вы говорите об автономии Украины. Я могу категорически заявить, что во Временном правительстве есть желание сделать все, что возможно, все, что "по долгу и совести"...

Но вот вы говорите про санкцию Украинским Собранием, значит вы хотите поставить Учредительное собрание перед готовым фактом, а

мы бы хотели, чтобы Учредительное собрание положило основание самому факту.

Грушевський: Вы, однако, признаете полную законность того, что мы требуем автономии, и что это требование должно быть исполнено, нисколько оно не стесняет развития революционного движения. Мы ведь мыслим Россию, как федеративную республику...

Керенський: но признает ли федеративную республику Учредительное Собрание? Я лично федералист, но такая, например, влиятельная партия, как с. -д., смотрит на это совершенно иначе... Есть люди, думающие, что за лозунгом федеративной республики кроется отделение от России...

Грушевський: Мы мыслим Украину неразделимо с федеративной республикой Российской. Если бы мы стремились к полной независимости, то мы бы совершенно определенно так вопрос не поставили, тем более, что обстоятельства позволяют так ставить вопрос...

Грушевський: Мы вновь говорим лишь о восстановлении нас в старых правах. Мы имели документ, который у нас потом вырвали Романовы... У нас существовало право, и мы позволяем себе теперь требовать его обратно. 2 1/2 года до революции и 3 месяца после мы уже боремся за общее дело...

Керенський: В жизни народа 3 месяца ничто...

Грушевський: Нет уж, Александр Федорович, мы больше ждать не можем, и мы можем сказать вам, лишь мы постольку сможем поддерживать, поскольку Вы удовлетворяете желания украинского народа. От нас ведь тоже требуют, и в один прекрасный день мы можем остаться во главе движения сдерживающим элементом. Движение набирает стихийной силы...

Керенський: Мы надеемся, что вожди украинского народа имеют на народ достаточно влияния, чтобы удержать от эксцессов...

Шульгин: Мы ведь требуем не невозможного и не абсурдного. Положение в опасности. Вы как федералист, как человек, побывавший в Центральной Раде, Вы там в Петрограде должны сказать, что ставить нам палки в колеса нельзя. Помните, Александр Федорович, что спасение России в децентрализации, и если она не будет децентрализована, то она погибла...

Грушевський: ... Глибокоуважаний Александр Федорович, Ви вийдете от нас в сознании, что украинское движение - не опасность для России, а опора, в которой вся Россия может найти спасение...

Керенський: Я вижу опасность не в движении, а в нетерпимости, с которой мне приходится много бороться и в среде русской демократии и которую, к сожалению, я вижу и здесь. Во всяком случае я остаюсь вашим другом, и все, что можно будет сделать, будет сделано.

Грушевський: Только не опоздайте, Александр Федорович, удовлетворение требований украинского народа откладывать нельзя, и Центральная Рада не могла бы взять на себя ответственность за последствия, в случае, если бы они удовлетворены не были.

На цьому розмова з міністром закінчилася" [16, ф. 1115, оп. 1, спр. 16, арк. 14 зв. - 16 зв.

Така позиція Тимчасового уряду стосовно України підривала його авторитет серед місцевого населення, з одного боку, а з іншого - сприяла подальшому піднесенню національно-демократичного руху в регіоні. Все чіткіше лунали заклики до "самостійності, до розв'язання всіх нагальних питань незалежно від петроградської влади". Так, на Всеукраїнському селянському з'їзді 28 травня - 2 червня після дводенних дебатів з приводу переговорів у Петрограді були запропоновані дві резолюції. Одна - М. Стасюка про автономію України у складі федеративної Росії, інша - А. Степаненка про самостійну Україну [18, 1917, 14 (1) черв.]. Хоча прийняли першу резолюцію, було цілком очевидно, що колишнього довір'я українців до Тимчасового уряду вже нема.

2 червня почався новий етап розвитку українського національно-державного руху. У цей день Тимчасовий уряд офіційно дав негативну відповідь на всі вимоги УЦР, висунуті під час переговорів у Петрограді.

У таких умовах, зважаючи на настрої народних мас - селянства і війська, Рада 10 червня прийняла Універсал під назвою "До українського народу на Україні й поза Україною сущого", який проголосив суверенітет України.

Першим практичним кроком на цьому шляху було сформування Генерального Секретаріату - виконавчого органу, який повинен був реалізувати ідеї Універсалу. До його складу увійшло 8 представників УПСР, УСДРП та УПСФ. Таким чином, як зазначав П. Христюк, "всі складові елементи державності - народ, територія і влада - існували вже, при чому влада, як у всіх

державках, була поділена на верховну, законодавчу - Центральна Рада і виконавчу - Генеральний Секретаріат" [13, с. 78].

Вимоги, що містилися в Універсалі, були відхилені Тимчасовим урядом. 16 червня він звернувся з відозвою до українського народу, в якій заявив про неправомірність проголошення України суверенною державою [21, 1917, 18 черв.]. Негативно поставилися до Універсалу і Ради. Так, 19 червня спеціальна нарада Виконкому Всеросійської Ради селянських депутатів вирішила, що Універсал УЦР "не тільки неправомірний, але й шкідливий" та закликала анулювати його [21, 1917, 22 черв.]. І Всеросійський з'їзд Рад робітничих та селянських депутатів оголосив дії Центральної Ради та її Універсал незаконними і заявив, що "волю Україні можуть дати тільки Установчі збори [21, 1917, 25 черв. (8 лип.)].

Ставлення до Універсалу наочно показало великодержавну шовіністичну політику Тимчасового уряду, а також меншовиків і есерів, які в українському питанні підтримували позиції великоросійської буржуазії. Єдиною загальноросійською партією, що з тактичних міркувань підтримала вимоги УЦР, була партія більшовиків. Її лідер В. І. Ленін охарактеризував домагання українців як "найскромніші і найзаконніші" [11, с. 343-344].

28 червня 1917 р. до Києва прибула делегація Тимчасового уряду у складі І. Церетелі, О. Керенського і М. Терещенка з метою визначитися у взаємовідносинах з УЦР. У результаті переговорів з керівниками Ради без особливих дебатів був опрацьований текст угоди, який 30 червня був ухвалений на закритому засіданні Центральної Ради і 3 липня опублікований як II Універсал.

Другий Універсал відрізнявся від першого не лише формою, але й змістом. Від самостійних активних дій відхід був разючий. За новим Універсалом Генеральний Секретаріат, обраний Радою, у майбутньому повинен був стати "представником найвищої краєвої влади Тимчасового уряду" [20, 1917, 4 липн.]. УЦР у згоді з національними меншостями, що проживали в Україні, мусила підготувати проекти законів про автономний устрій республіки і подати їх на затвердження Установчих зборів. Але до скликання Зборів Центральна Рада відмовлялася від будь-яких спроб самочинного здійснення автономії [5, с. 21]. З функцій Генерального Секретаріату були вилучені військові, судові та продовольчі справи, які тепер переходили до компетенції Тимчасового уряду. При

ньому УЦР могла мати свого представника [20, 1917, 4 лип.]. В Універсалі не визначалася територія, на яку мала поширюватися влада Ради і Генерального Секретаріату, що, як зазначав П. Христюк, “зводило їх правно-державну вартість до дуже низького ступеня” [13, с. 94].

Отже, відмовою від попередньої політичної лінії, визначеної першим Універсалом, було досягнуто принципової угоди між УЦР і Тимчасовим урядом. Відповідно до неї на початку липня склад Центральної Ради поповнився представниками національних меншостей України. Новий склад Генерального Секретаріату, до якого увійшли представники вже п'яти партій (УСДРП, УПС, УПСФ, російських есерів та Бунду), розробив статут, який було надіслано на затвердження Тимчасовому урядові [1, с. 298-304].

Але в зв'язку з липневими подіями у Петербурзі ситуація змінилася. Новий склад Тимчасового уряду очолив О. Ф. Керенський. Уряд не прийняв статут і вручив 4 серпня українським представникам свою “тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового Уряду на Україні”, відповідно до якої права і функції Секретаріату значно звужувались, а сфера його впливу обмежувалася лише п'ятьма губерніями - Київською, Подільською, Полтавською, Волинською і Чернігівською (без чотирьох північних повітів) [1, с. 315-318]. Після палких та напружених дебатів 9 серпня Рада прийняла Інструкцію з огляду на те, що це був перший офіційний документ Тимчасового уряду, який юридично визначав компетенцію Генерального секретаріату.

Як наслідок, після прийняття II Універсалу (а потім і Інструкції) вплив і авторитет УЦР в масах почав повільно, але неухильно падати. Її реальна влада обмежувалася одним лише містом Києвом. За свідченням Д. Дорошенка, “в більшості Секретарств не знали, за що попереду взятись, з чого почати. Зв'язку й контакту з провінцією не було майже ніякого... На провінцію не висилалось ні наказів, ні інструкцій, ані інформацій, а тільки самі відозви...” [10, с. 108]. Члени Центральної Ради втратили зв'язок з масами, що був встановлений за короткий час шляхом проведення різних з'їздів. Нескінченні політичні дискусії між домінуючими в Раді українськими есерами і соціал-демократами відволікали увагу від розв'язування пекучих економічних та соціальних завдань: постачання міст продовольством, енергетичними ресурсами, боротьба з безробіттям, налагодження належного порядку в містах і т. ін.

Прийняття Інструкції викликало глибоку урядову кризу. Українські есери, які становили більшість в УЦР, звинуватили В. Винниченка у нерішучій діяльності Генерального Секретаріату з “оглядкою на Петроград” і відкликали своїх представників з уряду. Голова разом з усім Секретаріатом змушений був піти у відставку. Мандат на формування цього органу одержав Д. Дорошенко. 14 серпня він подав на затвердження склад нового уряду, який проіснував менше двох діб. 17 серпня вдалося сформувати новий Генеральний Секретаріат, але несподівано для багатьох сам Дорошенко подав у відставку і його місце знову зайняв В. Винниченко [10, с. 103-106; 9, с. 68-72; 1, с. 342-346]. Лише на початку вересня склад Секретаріату, сформованого Винниченком, був затверджений та приступив до виконання своїх обов'язків [10, с. 107].

У вересні-жовтні Генеральний Секретаріат працював активно. Цей період діяльності УЦР характерний спробами оволодіти ситуацією, взяти її під контроль. Так, було проведено більше тридцяти засідань, де розглядалося понад сто конкретних питань внутрішнього життя України [15, с. 20]. Але підвищити та закріпити свій авторитет у масах Центральної Рада вже не могла, бо при вирішенні внутрішніх проблем, за свідченням Винниченка, помилково вважала, що “національний момент цілком окремо стоїть від соціального і що вона проводить загальнонаціональну, безкласову роботу” [2, с. 26].

Таким чином, виникнення Центральної Ради стало значною подією в історії національно-демократичного руху на Україні. Вперше, об'єднавши всі національні, політичні та громадські сили, УЦР виступила з цілою низкою вимог до центрального уряду, найголовнішою з яких було визнання за Україною права національно-територіальної автономії. В особі Центральної Ради на Україні з'явилася реальна сила, здатна не тільки очолити національно-демократичний рух, але й претендувати на владу в краї, та стати єдиним органом державно-правової влади на Україні вона так і не змогла. Пояснюється це цілим рядом причин, з яких можна виділити декілька основних.

По-перше, блок різнорідних політичних сил в Раді не міг бути стабільним. Спроба залишити “надалі” розв'язання завдань економічного і соціального характеру, віддаючи пріоритет національним питанням, була приречена на невдачу, бо всі ці питання, як показує історія, потребують своєчасного комплексного розв'язання.

По-друге, бракувало організаційної єдності всередині УЦР, де більшість складала недосвідчена молодь, відчувався певний дефіцит на авторитетні особи, здатні повести за собою й організувати належним чином роботу, що робило керівництво Центральної Ради слабким і малоефективним.

По-третє, “інтернаціоналізм” у психіці, “малоросійство” у свідомості більшості членів Ради наперед визначили політику цього органу, орієнтовану на центральну петроградську владу і готову до серйозних компромісів з принципових питань національно-державного будівництва в Україні.

Вивчення історії діяльності Української Центральної Ради в період, що розглядається, викликає значну зацікавленість і тепер. Багато проблем, пов’язаних з національно-державним будівництвом в Україні, не нові, більшість з них вже апробовані історією. І сьогодні варто враховувати набутий цінний досвід.

Список літератури:

1. *Винниченко В.* Відродження нації. Київ-Відень, 1920. Ч. 1. 2. *Винниченко В.* Українська державність. Відень-Київ, 1920. 3. *Грушевський М. С.* Про старі часи на Україні. Коротка історія України для першого початку. К., 1919. 4. *Грушевський М. С.* Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991. 5. *Грушевський М. С.* Новий період в історії України за роки від 1914 до 1919. К., 1992. 6. *Грушевський М. С.* Вільна Україна. Статті з останніх днів (березень-квітень 1917)//Наука і суспільство. 1991. № 9. 7. *Грушевський М. С.* Спомини//Київ. 1989. № 8. 8. *Дорошенко Д.* Історія України 1917-1923 рр. Т. 1. Доба Центральної Ради//Прапор. 1990. № 12. 9. *Дорошенко Д.* Война и революция на Украине//Революция на Украине. По мемуарам белых. М., Л., 1930. 10. *Дорошенко Д.* Історія України 1917-1923 рр. Т. 1//Березіль. 1991. № 4. 11. *Ленін В. І.* Україна і поразка правлячих партій Росії//Повне зіб. тв. Т. 32. 12. *Мартос Б.* Перші кроки Центральної Ради // Укр. історик. 1973. № 3-4. 13. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. Т. 1. Відень, 1921. 14. *Чикаленко Є.* Уривок з моїх споминів за 1917 р. Прага, 1932. 15. *Яневський Д. Б.* Українська Центральна Рада: перші кроки до новітньої національної державності (березень-квітень 1917)//Минуле України: відновлені сторінки. К., 1991. 16. ЦДАВО України. 17. Вісті Укр. Центр. Ради. 18. Народна воля. 19. Нова Рада. 20. Робіт. газ. 21. Труд і воля.

Надійшла до редколегії 13. 02. 96 р.